

Het begin van de Reformatie in Groningen

Albert van der Kaap

'Het is algemeen bekend hoe, sedert den aanvang der middeleeuwen, het Pausdom den onzaligen waan voortplantte en algemeenen ingang zocht te doen vinden, dat de éénheid der belijders van Jezus Christus moest worden bewerkt door hunne gemeenschappelijke en algeheele onderwerping aan het gezag van den Paus van Rome als den eenigen vertegenwoordiger van Jezus Christus, ja, van God zelven op aarde.

Ernstig verzet tegen deze schroomelijke heerschzucht en tegen deze verregaande miskenning van de heilige beginselen van den nederigen Jezus, ontstond wel gedurig, maar werd dan ook weer door de pausgezinden met alle denkbare middelen, ook te vuur en te zwaard, allerkrachtigst bestreden. Het had ten gevolge dat het scheen bedwongen te zijn, ja, dat het pausdom in den loop der tijden gedurig aanwies in macht en opperheerschappij. Een groot deel van het zoogenaamd Christelijk Europa met alle zijne vorsten boog zich, gewillig of door nood gedwongen, onder zijn gezag.

*Maar altijd weder en bij toeneming gevoelde men het knellen zijner banden. Nu hier, dan daar, traden er mannen op die de erkenning verlevendigden dat het ware Christendom geheel werd verlaten, en dat de mensch in een staat der diepste vernedering werd gebracht. Steeds algemeener werd de behoefte gevoeld aan afschaffing der hemeltergende misbruiken onder den invloed van het pausdom in de christelijke kerk ingedrongen. Eene geheele hervorming van deze werd zelfs op aanzienlijke kerkvergaderingen dringend noodig geacht. Steeds groter werd het aantal van hen die snakten naar vrijheid van het knellend priesterjuk. De eene ergenis volgde op de andere. De toestand was ondragelijk geworden. Zoo was men tot den aanvang der XVIde eeuw gekomen. Die moest verbetering brengen.'*¹

Bovenstaande tekst van Jacob Derks Huizinga (1809 -1894) is afkomstig uit een geslachtsregister van nakomelingen van Samuel Peter Meihuizen en Barbara Fry van Gontenschwyl, beiden afkomstig uit Zwitserland. Huizinga was doopsgezind predikant en de directe aanleiding voor het schrijven van dit geslachtsregister was zijn huwelijk met Aaltje Samuels Meihuizen, achterachterkleindochter van genoemd Zwitsers echtpaar.

Korter en bondiger, maar ook emotioneler, dan Huizinga kun je nauwelijks verwoorden dat de reformatie niet uit de lucht is komen vallen. Al geruime tijd was er onvrede over leer en praktijk van de enig toegestane godsdienst, het katholicisme. In de zestiende eeuw kreeg deze onvrede een zodanig sterke impuls door het optreden van Luther en andere hervormers dat er een, vooralsnog blijvende, scheuring ontstond in de katholieke kerk.

Het begin van de reformatie in Groningen kan niet los gezien worden van de Moderne Devotie en het Bijbels Humanisme. De Moderne Devotie is een spirituele beweging binnen de middeleeuwse katholieke Kerk die opkwam aan het eind van de 14e eeuw. De Moderne Devotie stond voor een vernieuwing van het christelijke gemeenschapsleven en is te zien als een hervormingsbeweging

¹ Huizinga, Jacob (1890). Stamboek of Geslachtsregister der Nakomelingen van Samuel Peter (Meihuizen) en Barbara Fry van Gontenschwyl (Aargau-Zwitserland). Groningen: Gebroeders Hoitsema. <https://bit.ly/3GYaB83>

binnen de Kerk en maatschappij. Persoonlijke levensheiliging en praktische levenswijsheid vormden het streven. De initiatiefnemers bestonden uit geestelijken en leken en zij leefden in gemeenschap van tafel en goederen zonder een formele kloostergelofte af te leggen. De grondlegger van de Moderne Devotie is Geert Grote (1340-1384). De beweging beïnvloedde mensen zoals Thomas a Kempis (1380 - 1471), die praktische devotie tijdens de viering van de mis en in het dagelijks leven voorstond, en later ook bijvoorbeeld Desiderius Erasmus.

Een klooster in het Groningse Aduard leverde een niet onbelangrijk bijdrage aan dit gedachtengoed.

De originele versie van deze plattegrond van de abdij in Aduard (zonder witte cijfers) is vervaardigd door Axe Kooi b.v. en staat opgesteld achter Schoolstraat 4 te Aduard.²

De Aduarder kring

In 1192 werd, vanuit het cisterciënzer klooster Klaarkamp (bij het Friese Rinsumageest), in het Groningse Aduard een nieuw klooster gesticht, 'Ad sanctum Bernardum'. Dit klooster had naast een buitenschool (De Roode school) ook een binnenschool en het was deze school die, vooral na het midden van de vijftiende eeuw, beroemd werd in heel Europa.

De belangrijkste bron voor onze kennis over deze school die de *Aduarder kring* is gaan heten is een brief uit 1528 van de Limburgse Bijbelse humanist Goswinus van Halen, die al jong in Groningen was beland. In deze brief, gericht aan zijn oud-leerling Albertus Risaeus (Albert Hardenberg, 1510-1574),³ schrijft hij: *'Als je toen een geleerde had gezocht, had je die in Aduard kunnen vinden ... In die tijd was Aduard eerder een academie dan een klooster.'* Goswin kende Erasmus die hem hoog achtte en hem *'een allervoortreffelijkst, in alle soorten van wetenschap uitstekend bedreven man, daarbij vroom, zedig, opregt, achtbaar en voorzigtig'* noemde. Melanchton, met wie hij bevriend was, roemde zijn vroomheid en zijn verstand.

² <https://www.corvanderleest.nl/wp-content/uploads/2016/02/CvdL-Rond-het-kloostermuseum-van-Aduard.pdf>

³ https://nl.wikipedia.org/wiki/Albertus_Risaeus_Hardenberg. Voor een fragment uit deze brief zie: <https://www.nazatendevries.nl/Artikelen%20en%20Cols/Kloosters/Aduard/Het%20klooster%20van%20Aduard.html>

De Aduarder Kring

Goswinus noemt in zijn brief de namen van 23 personen die op enig moment lid zijn geweest van de Aduarder Kring. Onder hen waren Antonius Liber (Anton Vrije) van Soest, Paulus Pelantinus, Johannes Canter, de arts Lambertus Vryling, Alexander Hegius (uit Deventer), kanunnik Johannes Oostendorp uit Deventer (medewerker van Hegius), Rudolf van Langen (uit Münster) en andere humanisten en broeders des gemeenen levens. De bekendsten waren echter Rudolf Agricola (Roelof Huisman), Wessel Gansfort en Wilhelmus Frederici (Willem Frederiks).

Deze geleerden vertoefden soms weken en maanden als gasten in het klooster, waar ze studeerden, discussieerden en elkaar inspireerden. Als zij na enige tijd weer naar elders vertrokken, namen ze hun ideeën mee. Het was een academie waar, zoals tijdgenoten zeiden, de beste studenten uit Friesland en andere gewesten naar toe trokken. De abt van Aduard, Hendrik II van Rees, was een enthousiast pleitbezorger, maar onder zijn opvolger stuitten de pogingen van Wessel Gansfort tot nadere studie soms op tegenstand. Toch, nog in de jaren veertig van de zestiende eeuw, toen Albert Risaeus (Hardenberg) er zijn verlichte ideeën uitsprak, roemden mensen als Melanchthon de school van Aduard, zijn leraren en zijn studenten.⁴

Hoezeer met name een beleden godsdienst zijn stempel heeft gedrukt op geschiedschrijving blijkt uit de manier waarop de bekende historicus Rogier over Aduard schrijft en waarin hij zijn katholieke overtuiging duidelijk laat blijken. *'Reeds vroeg, zelfs lang vóór Luther, stonden enkele abten in een roep van onrechtzinnigheid; zo Henricus II van Rees, van 1449 tot 1485 abt van Aduard, volgens de kloosterkroniek een geleerd, mild en sober man, onder wie de Aduarder kloosterschool bloeide, maar wiens sympathiseren met 'liberale ideeën' het geestelijk leven in de abdij enigermate ontwrichtte. Men kan zijn invloed op de kloosterschool dus niet als geheel onbedenkkelijk beschouwen. Zijn opvolger Wolterus I (1485-1499), bevriend met Wessel Gansfort en Rudolf Agricola, stond onder verdenking van ketterse sympathieën... Sinds eind 15de eeuw was de Aduarder kloosterschool een humanistische academie, een centrum van levendige studie, waar de scholastiek en het barbaars*

⁴ Moll, W. (1867). *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de hervorming II*. Arnhem: Nijhoff en Zoon.

Latijn van de middeleeuwen diep veracht werden en een 'humanistische leken-theologie' het geloof ondermijnende.⁵

Kern van hun ideeën was dat men terug wilde keren naar de bron, de Bijbel, en van daaruit de christelijke religie hernieuwen en de ethische en spirituele kant ervan versterken. De bestudering van de bijbel kon volgens hen niet zonder een gelijktijdige studie van de 'heidense' teksten uit de klassieke Oudheid. Hoewel deze beweging naar Desiderius Erasmus (1466 -1536) wel wordt aangeduid met de term Erasmianisme was het zeker geen homogene beweging. Er worden dan ook verschillende andere namen voor gebruikt, zoals Duits humanisme, christelijk humanisme of Bijbels humanisme. Met name de laatste naam brengt tot uitdrukking wat Erasmus voorstond: een vernieuwing van de christelijke religie die aan en op de Bijbel gefundeerd was. Er ontstond zo een evangelische vroomheid, die nadruk legde op een persoonlijk geloofsleven, die zich om de autoriteit der Kerk in zake de leer niet veel bekommerde, maar met de Kerk niet wenste te breken en aanvankelijk ook haar vormen kloosterleven, biecht, mis waardeerde, of er althans geen aanstoot aan nam.

Wessel Gansfort

Een van de bekendste leden van de Aduarder kring was Wessel Gansfort (1419-1489), zoon van broodbakker Harmen Gansfort, geboren in de Herestraat. Hij studeerde, dankzij financiële steun van burgemeestersvrouw Oda Jarges-Clant, bij de Broeders des Gemenen Levens in Zwolle en werd beïnvloed door de Moderne Devotie van Geert Grote. In een brief aan burgemeester Coppen Jarges (de vader van Albert Jarges, met wie Onno van Ewsum naar het Heilige Land ging) schreef hij: *'Ik kan uw familie nooit dankbaar genoeg zijn. Want dat ik het zover gebracht heb, dat ik mij in beide talen (naast Latijn ook Grieks en Hebreeuws) heb kunnen bekwamen, dank ik aan uw familie.'*⁶ Hij keerde uiteindelijk naar zijn geboortestad terug om er zijn laatste levensjaren te slijten in het Olde Convent, het convent van de geestelijke maagden, waar Goswinus van Halen zijn hulpje werd.

Wessel had al voor Luther kritiek op de gang van zaken in de kerk. Hij verdedigde veel stellingen die vooruit lijken te lopen op het protestantisme. Zo was hij de eerste die opzettelijk en openlijk de Pauselijke *'aflaatskraam'* aanviel. Hij maakte ook bezwaar tegen de mirakelboeken en de heiligenverering. Bovendien uitte hij kritiek op de overschatting van de rol en het belang van pausen en concilies. Hij legde sterk de nadruk op gedegen Bijbelkennis. Ook betwijfelde hij als een van de eersten het nut van de liturgische rituelen bij dodenherdenkingen.

Sommige tijdgenoten gaven hem de schimpnaam *'Meester in tegenspraak'* (Magister contradictionis). Maar, meent het Biografisch Woordenboek van Van der Aa, haast jubelend: *'in lateren tijd heeft hij er zich den eernaam van voorbereider der Kerkhervorming mede verworven. Als zoodanig begroeten wij hem als een flonkerstar aan den lichthemel van Europa bij het einde van de vijftiende eeuw, en als zoodanig erkende hem de groote Luther, in de voorrede die hij bij de uitgave van Gansfort's geschriften voegde. 'Indien' zoo zijn zijne woorden 'deze schriften eerder door mij gelezen waren, kon het mijnen vijanden toeschijnen, dat Luther al het zijne uit Gansfort's schriften*

⁵ Rogier, L.J. (1945-1947). *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw.*

⁶ In Mulder-Bakker, A.B. en Bremmer jr, R.H. (red) (2021). *Geleefd geloof. Het geloofsleven van boeren en burgers in Friesland en de Ommelanden van Groningen, 1200-1580.*

*genomen had; zóó zeer is het één geest, die in beiden leeft. Mijne vreugde en mijn moed klimmen. Nu twijfel ik niet, of ik ook regt geleerd hebbe, nu die man, ofschoon tijd, lucht- en landstreek en omstandigheden geheel verschillen, zoo sterk en zoo in alles, en dat bijna met dezelfde woorden, met mij instemt.*⁷

Contemporaine schilderijen van Wessel Gansfort zijn er niet, maar Jacqueline Kasemier uit Usquert maakte, op basis van gravures, dit schilderij van hem.

Rudolf Agricola

Rudolf Agricola (Roelof Huisman, 1444-1485) was een generatie jonger dan Gansfort. Hij werd waarschijnlijk in 1444 geboren als buitenechtelijke zoon van Meester Hendrik Vries, pastoor te Baflo. Van zijn levensbeschrijvers, zegt L.H. Bruins (arts en amateurhistoricus), hebben velen Roelofs natuurlijke geboorte moeilijk kunnen aanvaarden, te meer omdat zijn vader een priester was, zelfs een persona personatus, d.w.z. de opperpriester in de Ommelanden, die op zijn medepastors moest toezien en in stand zelfs stond boven de proosten of dekens, die met de persona het kerkelijk recht moesten handhaven in naam van de Munsterse bisschop, tot wiens diocees de Ommelanden behoorden.

In 1444 nam Hendrik Vries afscheid van zijn parochie en werd abt van het klooster Siloë of Selwert dicht bij Groningen. Hij zou op dezelfde dag waarop hij tot abt van dit klooster werd benoemd vader geworden zijn. Volgens Goswinus van Halen is een bode hem komen berichten, dat hij bij Sijke, een meisje te Baflo, een zoon had verkregen. De pastoor zou hierop geantwoord hebben: 'Het is goed; juist op deze dag, dat is een goed voorteken, want nu ben ik op één dag twee keer vader geworden. Moge Gods zegen erop rusten'. Hij gaf de bode zijn beloning, het zogenaamde bodenbrood, voor het

⁷ Biografisch Woordenboek van Van der Aa:

https://www.dbnl.org/tekst/aa_001biog08_01/aa_001biog08_01_0067.php

brengen van het heuglijk nieuws met de woord: 'Zorg ervoor, dat het moeder en kind aan niets ontbreekt'.⁸

Wel wat veel aandacht voor zijn bastaard zijn, zou je zeggen, maar het is goed te weten dat het hebben van buitenechtelijke kinderen onder de adel en het getrouwd zijn en kinderen hebben van priesters niet alleen heel normaal was, zeker in de noordelijke Nederlanden, maar ook geaccepteerd.

Agricola keerde na zijn studies aan academies in Duitsland en Italië terug naar Groningen om daar secretaris te worden.

Wilhelmus Frederici

Na het optreden van Luther ontbrandde er een openlijke strijd tussen met name de dominicanen en de andersdenkenden, een strijd die ook niet aan Groningen voorbijging. Op aanraden van Wilhelmus Frederici (Willem Frederiks, 1444-1527), een van de leden van de Aduarder kring, werd er op 12 maart 1523 in Groningen een godgeleerd twistgesprek gehouden⁹ waarbij het wereldlijk gezag van de paus een van de voornaamste punten van gesprek was. Willem verkeerde vele jaren in het gezelschap van Rudolf Agricola in Italië, waar hij promoveerde in de geneeskunde. Maar hij was ook persona van de St-Maartenskerk in Groningen en een spin in de politiek in die stad.

Tijdens het gesprek stonden de predikheren van het dominicaner klooster tegenover de moderne richting waarvoor o.a. de rector der St. Maartensschool, Nicolaas Lesdorp en Ludolphus van Emynghe, lector in Groningen als woordvoerders optraden.¹⁰ De persona en de gymnasiarch! (schoolopziener), 't hele kerkelijke en culturele leven der stad, zegt Hartgerink, bleken onder invloed te zijn van de Erasmisten. De inquisitie zou hier dan ook niet gemakkelijk ingang vinden, maar dat gold ook voor het Lutherdom. Want hoezeer men aan hem de Bijbelvertaling dankte en zijn geschriften waardeerde, zij, die zelf niet openlijk met de kerk braken, veroordeelden de heftigheid van zijn optreden.

⁸ Bruins, L.H. (2018). *Het buitenechtelijke kind in de vijftiende eeuw*. <http://historischekring-demarne.nl/het-buitenechtelijke-kind-in-de-vijftiende-eeuw/>

⁹ Als het bewaard gebleven verslag tenminste geen literaire fictie is, zegt Rogier. Rogier, L.J. (1945-1947). *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en de 17^e eeuw*.

¹⁰ Hoop Scheffer, J.G de & Moll, W. (1870). *Studiën en bijdragen op 't gebied der historische theologie: eerste deel*. <https://bit.ly/3KNULyc>.

Regnerus Praedinius

Ook Regnerus Praedinius, die een eeuw later leefde dan Gansfort behoorde tot de Aduarder kring (De prent van Praedinius is gemaakt in 1654 door Steven van Lamsweerde). Hij werd in 1510 geboren in het noordelijk van Groningen gelegen Winsum en studeerde, na een opleiding aan de fraterschool waar Goswinus rector was, in Leuven. Hij was vervolgens een aantal jaren docent in Groningen, waarna hij ging reizen en o.a. rector was van een school in Erfurt. In 1545 werd hij rector van de Sint Maartensschool in Groningen. Praedinius stond kritisch en ondogmatisch tegenover veel principiële leerstukken en toonde in zijn opvattingen over het avondmaal verwantschap met de opvattingen van Wessel Gansfort. Ondanks zijn kritiek op de kerk bleef hij uitdrukkelijk binnen de Rooms-Katholieke kerk en van

Luther moest hij niets hebben. Je zou hem dan ook een Bijbelse humanist kunnen noemen die zich achter Erasmus schaarde en voorstander was van een Bijbels christendom. Een groot schrijver was hij niet, gezien de karakterisering van zijn schrijfkunst in het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek: *'Hij schreef een weinig fraai Latijn en vertoont meer de exclusivistische stijfheid van den gereformeerde prediker, dan den zwier van den humanist.'*¹¹ Hoewel hij dus zelf deel wilde blijven uitmaken van de katholieke kerk weken zijn standpunten wel dusdanig af van de officiële leer van de kerk dat hij uiteindelijk werd verbannen. Ziekte en zijn dood in 1559 verhinderden dat dit vonnis ten uitvoer werd gebracht.

Een diffuus geloof

Zeker, in Groningen bleef op papier het katholicisme tot 1594, het jaar waarin Groningen met De Reductie officieel overging tot het protestantisme, de overheersende godsdienst, maar de godsdienstige overtuiging van heel veel, zo niet de meeste, mensen, was veel diffuser.

'Al decennialang', zegt Harry Perton¹², 'heerste in Stad en Lande een vrij open, ondogmatisch, pluriform en vreedzaam katholicisme, dat gemakkelijk protestantse elementen in zich opnam en wars was van kettervervolgung. Vanuit Emden kwam er veel reformatische lectuur op de Groninger markt, die zelfs door priesters op kansels werd besproken. Vooral bij de geletterde bovenlaag sloeg zulk gedachtegoed aan, wat onder meer blijkt uit de afname van het aantal vrome schenkingen, bedevaarten en intredingen in kloosters. Toch hielden toonaangevende families voor het uiterlijke liever vast aan de katholieke kerk. Zo vervingen de Van Ewsums in 1530 een van ketterij beschuldigde kapelaan in Middelstum door een onverdachte katholiek.'

Wiebe Jannes Formsma (1903-1999) vat de situatie als volgt samen: Er was sprake van een vrijzinnig, gematigd katholicisme met meer of mindere tendensen naar de hervorming, onder invloed van

¹¹ <http://bit.ly/3qj68DA>

¹² <https://www.groningerarchieven.nl/actueel/blog/220-johan-van-ewsum-1>

mensen als Wessel Gansfort en Reinier Veldman (beter bekend als Regnerus Praedinius).¹³ Jan Juliaan Woltjer (1924-2012) spreekt in dit verband van *'protestantiserende katholieken'*.¹⁴

Dat er in Groningen al vroeg sprake moet zijn geweest van discussies over godsdienst en dat er een aanhang voor de hervormingsbeweging moet zijn geweest kun je o.a. afleiden uit de verordeningen van stadhouder en hoofdmannen uit de jaren 1531, 1532 en 1533: *'De protestantse leerbegrippen en denkwijzen'* hadden hier destijds veel *'uitbreiding erlanghen'*, meent de Groningse predikant Nicolaas Westendorp (1773-1836). Als er geen aanhang was geweest zouden deze verordeningen niet nodig zijn geweest.¹⁵

Hoewel het aantal mensen dat sympathiseerde met de Reformatie dus groeide bleven de meesten van hen, volgens Formsma, in de kerk. Soms gingen pastoors naar de nieuwe leer preken zonder uit te treden. Daar werd weliswaar tegen opgetreden, maar vaak weinig succesvol. Dat priesters soms ook heen en weer geslingerd werden, wordt zichtbaar in de loopbaan van Johannes Eelts. Hij was vanaf 1558 pastoor van de Sint Maartenskerk (en persona = hoofdpastoor) en kreeg, volgens Van Dijk¹⁶, bezwaren tegen de aflat, de biecht, de heiligenverering en de leer van de transsubstantiatie. Hij deed al snel afstand van zijn ambt, maar duikt in 1560 weer op als pastoor van Baflo, waar hij ook weer van ketterse opvattingen verdacht werd. In 1564 keert hij terug in Groningen, maar na de Beeldenstorm schikte hij zich weer volledig naar de wensen van de katholieke kerk.

Een ander voorbeeld was Marcus van Loppersum. Deze priester was openlijk protestant geworden, maar later tot de oude kerk teruggekeerd. Toen hij daarover door een afgezant van de kerkenraad van Emden was vermaand omdat hij weer de mis las en de hostie liet aanbidden, antwoorde hij: *'De luede wissen alle wol dat dat boese is unde dat men dat moten doen om der overicheyt willen.'* Met andere woorden, hij vond het verstandiger om, in ieder geval naar buiten toe, de schijn van het katholiek zijn op te houden. Van een pastoor uit Groningen werd iets vergelijkbaars gezegd, namelijk dat hij *'howol ein affgoden dener, dennoch de warheit lerende was'*. Een soortgelijk geluid horen we bij de Groningse kroniekschrijver Abel Eppens: *'Die geestelicken venseden aldinck in hoer kerkcken und kerckendiensten'*.¹⁷

Dit gedrag lijkt misschien te duiden op een vorm van nicodemisme dat voorkwam bij de wederdopers. David Joris, later een van hun charismatische leiders, had begin jaren dertig bijvoorbeeld weliswaar contact met geloofsgenoten, maar tegelijkertijd leidde hij ook een soort van

¹³ Formsma, Wiebe Jannes (1903-1999) (1968). *Het voorspel van de 80-jarige oorlog in Stad en Landen*. Samenvatting van een lezing gehouden voor de historische vereniging 'Stad en Landen' op 21 februari 1968. https://www.groningerarchieven.nl/images/projecten/Voorspel1766_77.1968_web.pdf

¹⁴ Woltjer, J.J. (1976). Van katholiek tot protestant. In *Historie van Groningen*, blz. 214. Geciteerd in Harm Veldman. *De Beeldenstorm in Groningen*.

¹⁵ Westendorp, N. (1832). *Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen*. Groningen: J. Oomkens.

¹⁶ E. van Dijk (1970). Dr. Johannes Eelts, ca 1528-1588, persona te Groningen en de tegenstelling katholicisme in zijn tijd. In *Groningse Volksalmanak* 1970/71, 16-48. Geciteerd in Harm Veldman. *De Beeldenstorm in Groningen*.

¹⁷ Westendorp, N. (1832). *Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen*. Groningen: J. Oomkens.

‘ondergronds bestaan’. Hiermee bedoelde hij dat geloofsgenoten katholieke of hervormde diensten mochten bijwonen om ontdekking te voorkomen. Nicodemus, farizeeër en een lid van het Sanhedrin, zocht Jezus na zonsondergang op, wat hem later op een veroordeling van Calvijn kwam te staan die hem aan zijn gemeente als voorbeeld van ‘uiterlijk conformisme’ voor hield. Nicodemus ging praten met Jezus maar bleef zijn functies in de synagoge bekleden. Hij bezocht de begrafenis van Jezus Christus maar behield zijn banden met het rabbinaat.

Toch is de ware reden waarschijnlijk eenvoudiger. De meeste Groningers waren tevreden met de bestaande omstandigheden en er was nauwelijks behoefte om te breken met de katholieke kerk. Dit blijkt, volgens Hartgerink-Koomans, bijvoorbeeld ook uit het betrekkelijk geringe aantal studenten uit Groningen en Ommelanden, dat zich liet inschrijven ‘t zij te Wittenberg, ‘t zij te Heidelberg, of later te Genève. Zeker ze zijn er, die worden ingeschreven als: „*Frisius Groningensis*” of „*ex Frisia minori*”, maar vergeleken met ‘t getal dergenen, die kennelijk uit ‘t Wester-Lauwersche stammen (vooral in Wittenberg) of uit andere Nederlandsche gewesten is hun aantal gering, Van Verrutius, den rector van de school ter Aa vermeldt ook Eppens dat hij, volkomen geestverwant van Praedinius, zijn leerlingen meer naar Leuven zond, dan naar Keulen of Wittenberge Leuven hadden de Friesche studenten een eigen centrum; het Collegium Groninganorum, dat zelfs een geregelde postverbinding in stand hield.¹⁸

Een ander voorbeeld van een pastoor op wie protestantse ideeën vat kregen, was Steven Sylvius (1507-1561) uit Leeuwarden. Hij had een vrouw en vier kinderen¹⁹ en ontkende het bestaan van een vagevuur. Hij was tegen het aanroepen van heiligen en had de moed op de kansel te verklaren dat hij geen zekerheid kon krijgen of het sacrament des altaars het lichaam des Heren was. Vanwege die ideeën werd hem het recht ontzegd om missen te lezen.²⁰ Hij moest Leeuwarden verlaten en vertrok naar Heidelberg, waar hij in 1559 aan de evangelische theologische faculteit promoveerde. Het jaar daarop werd hij pastoor²¹ van de Martinikerk in Groningen. Toen de bisschop daarop inquisiteurs naar de stad stuurde werden zij tegengewerkt door de magistratuur, die van mening was dat de bemoeienis van de inquisiteurs in strijd was met de stedelijke privileges. De stad had geen bezwaar tegen een ketterse pastoor, maar wilde geen problemen, zo vat Woltjer, de situatie bondig samen.²²

Protestantiserende katholieken

In meer plaatsen in Groningen waren pastoors gevoelig voor het protestantisme, in de woorden van

¹⁸ Hartgerink-Koomans, blz. 176.

¹⁹ Harm Veldman laat zich in *De Beeldenstorm in Groningen* (blz. 112) zeer negatief uit over diens gedrag, een gedrag dat in de zestiende eeuw zeker geen uitzondering was. Een priester in het Drentse Gasselte beklagde zich er openlijk over dat het beloofde geld voor de studie van zijn zoon uitbleef.

²⁰ Woltjer, J.J. (1998). ‘De zuivering der leer’. Over protestantiserende katholieken en protestanten in Groningen in 1556. *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History*. Vol. 78, No. 1 (1998), pp. 1-17 (17 pages). Brill uitgevers. <https://www.jstor.org/stable/24011069>

²¹ Hij behoorde tot de zogenaamde sacramentarisch-humanistische-latitudinaire richting.
<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/blnp/#source=1&page=369&view=imagePane>

²² Woltjer, J.J. (1998). ‘De zuivering der leer’. Over protestantiserende katholieken en protestanten in Groningen in 1556. *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History*. Vol. 78, No. 1 (1998), pp. 1-17 (17 pages). Brill uitgevers. <https://www.jstor.org/stable/24011069>.

Westendorp: *'De geestelijken veinsden in hunne kerken en kerkdiensten: zij wilden de gemeente niet tot bijgeloovigheden dwingen.'* Maar uit tactische overwegingen maakten zij zich niet schuldig aan verwaarlozing der kerkgewoonten, of van kelken, miskleden, koorkleden, vanen, kaarsen enz. Zij wilden bij een visitatie niet *'breukvallig'* verklaard worden. De werken van Melanchthon, Luther, Calvijn en Bullinger werden echter openlijk gelezen en behandeld en pastoors lieten dat soms openlijk in hun preken blijken. Dit werd door de katholieke commissarissen en de officiaal geduld, slechts de monniken werd het niet toegestaan. Overtredingen werden met geldstraffen afgedaan en men meende hiermee aan de plakaten en de inquisitie te hebben voldaan.

De hervormingsgezinde gevoelens kwamen uit de scholen op den predikstoel en zo onder de gemeente. Men was algemeen de Reformatie genegen, meent Westendorp, en leefde in vrede en enigheid. Er was sprake van een rustige religievrede in de Ommelanden.²³ Formsma is het met hem eens. Aan de vooravond van De Opstand was er noch op politiek, noch op godsdienstig gebied, volgens hem, sprake van onrust of bereidheid tot oproer. In de woorden van Abel Eppens: *'Alenthalven in onze Ommelandt an meesten die hoechste securitiet overall was, und was geestelick, wertlicken in een natuerlicke religioensvrede begroyet, dat men voer persecutie und tyrannie niet vresen hadden, daer men des hoves placaten muchten liggen laten.'*²⁴

Bisschoppelijke hiërarchie

In 1559 werd de bisschoppelijke hiërarchie in de Nederlanden versterkt. Er kwamen drie aartsbisdommen en Groningen werd een bisschopszetel met Johan Knijff als eerste bisschop. Het mag misschien verbazing wekken, maar het waren niet alleen de protestanten die hier niet op zaten te wachten. Ook de (deel katholieke) magistraat van de stad zat niet te wachten op een nieuwe machtsfactor. In 1560 werden er twee kanunniken naar Groningen gestuurd om als inquisiteurs hun werk te doen, namelijk om de leer van geestelijken en leken te onderzoeken en zo nodig mensen gevangen te zetten, te veroordelen en te bestraffen. De stadregering verhinderde echter dat zij hun werk konden doen, zich daarbij beroepend op de geldende rechten en privileges.

De stad was in 1557 ook bepaald niet ingenomen geweest met de benoeming van Johan de Mepsche tot luitenant van de hoofmannenkamer, een functie waarin hij de vertegenwoordiger was van de centrale regering.

Filips II

Filips II, die in 1555 zijn vader was opgevolgd als koning van Spanje en heer der Nederlanden, maakte zich grote zorgen over de toestand van de katholieke kerk in Noord-Nederland. Uit een onderzoek van inquisiteur Franciscus Sonnius, was gebleken dat de clerus alle kerkelijke wetten en

²³ Westendorp, N. (1832). Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen. Groningen: J. Oomkens.

²⁴ Formsma, Wiebe Jannes (1903-1999) (1968). *Het voorspel van de 80-jarige oorlog in Stad en Landen*. Samenvatting van een lezing gehouden voor de historische vereniging 'Stad en Landen' op 21 februari 1968.

gebruiken overtrad, dat de priesters geen tonsuur droegen noch clericale kledij en dat ze vaak openlijk leefden als gehuwden.

Bij zijn vertrek in 1559 naar Spanje beval hij de handhaving van de bloedplakkaten, die al in 1550 door zijn vader waren uitgevaardigd, dan ook strengelijk aan.²⁵ Desondanks groeide, volgens Westendorp, de belangstelling in de hervorming in deze oorden daarna meer en meer aan.²⁶

Na het afkondigen van de bloedplakkaten door de Spaanse regering, begon in Friesland een strenge vervolging van ketters. Velen werden tot het vuur, het zwaard en het water veroordeeld. In Groningen en in de Ommelanden daarentegen bleef het vooralsnog tamelijk rustig. Terwijl de wederdopers zowel als de aanhangers van David Joris, van Batenburg of Sweertgeesten, Menno Simons 'aan lijf en leden' werden gestraft, werden herdoopten uit de stad, in het Gooregt en de beide Oldambten 'slechts' bij halsstraf verbannen. Dat gold overigens ook voor mensen die onderdak boden aan mensen die verbannen waren, niet alleen voor mannen, maar voor de vrouwen, knechten en maagden van verbannen eigenerfden.²⁷

1566

Van een nieuwe protestantse kerkelijke organisatie op het platteland zijn voor de periode rond 1566 geen sporen gevonden, anders dan in de stad, waar wel een redelijke grote kerkelijke gemeente ontstond.

In september 1566 diende een groep van tien protestanten een rekest in bij het stadsbestuur om over een eigen kerkgebouw te mogen beschikken. De verschillende organen in de stad waren verdeeld, waarbij het de schijn had dat niet zozeer het afstaan van een kerkgebouw het probleem was, maar eerder de te verspelen gunst van de koning.²⁸ De stadssyndicus Hessel Aysma, zelf een van de opsteller van het rekest, schreef een advies aan de Raad, waarin hij voorstelde het verzoek tijdelijk in te willigen, '*sonder consent dan bij tollerantie*'. Op 17 september werd de Minderbroederskerk aan de protestanten toegewezen. Beelden en ornamenten zouden aan de monniken ter hand worden gesteld, maar desondanks is het er in de kerk onstuimig aan toegegaan. Eyso to Lellens had iemand gezien die het de doek van Maria afnam en op zijn eigen hoofd zette, waarop Lellens was beginnen te lachen. Voor deze spotternij werd hij in 1569 voor de Raad van beroerten gedaagd. Evert en Frederik Coenders riepen bij het wegnemen van enkele beelden: '*Vervloekt zy de handen die ze gemaect hebben, en gesegent die geene die se vernielen*'.²⁹

²⁵ Rogier, L. J. (1945). *Geschiedenis van het Katholicisme*, 438. Geciteerd in Harm Veldman. *De Beeldenstorm in Groningen*.

²⁶ Westendorp, N. (1832). *Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen*. Groningen: J. Oomkens.

²⁷ Westendorp, N. (1832). *Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen*. Groningen: J. Oomkens.

²⁸ Veldman, H. (1990). *De beeldenstorm in Groningen: Reformatorische vrijheidsbeweging in Stad en Ommelanden*.

²⁹ Marcus, J. Sententien en indagingen, blz. 216 in Veldman, H. (1990). *De beeldenstorm in Groningen: Reformatorische vrijheidsbeweging in Stad en Ommelanden*.

De twee Groningse dekenaten Bellingwolde en Westerwolde, die tot het bisdom Osnabrück behoorden, zijn zeker niet beter verzorgd dan de onder Munster ressorterende. De toestand was in het Osnabrückse bisdom even ongunstig als in het Munsterse, waarmee het van 1532 tot 1574 door een personele unie verenigd was. Het maakte een minstens even ver gevorderd proces van katholieke reformatie door, al had het tijdelijk de schijn, of de uit Munster verdreven Frans van Waldeck te Osnabrück, waar hij zich nog enige jaren wist te handhaven, tot inkeer kwam en in ernst maatregelen tot herstel van het katholicisme nam. Gegevens ontbreken, maar wij moeten voorstellig aannemen, dat de zielzorg van de bisschop van Osnabrück over Bellingwolde en Westerwolde slechts schade betekend kan hebben, ten minste in de 16de eeuw. Toch is het merkwaardig dat het volk in deze streek na 1594 langer weerstand zou bieden aan de protestantisering dan de bewoners van de rest der provincie. Hoofdzakelijk valt dit echter wel toe te schrijven aan de afgelegenheid, de schaarse bewoning en de armoede vin het gebied. Deze factoren hebben zowel de protestantisering vertraagd als de wederopluiking belet. Zo heeft eerst de afhankelijkheid van buitenlandse bisschoppen en later de langdurige toestand van kerkelijke regeringloosheid de protestantisering in bijbels-humanistische geest sterk bevorderd. Deze betekende wel vervreemding van de katholieke kerk, maar nog geenszins opgang naar de calvinistische. Toch drong het calvinisme kort na 1550 in Groningen door; door rechtstreekse zending uit Emden kwam het zelfs spoedig tot gemeentevorming. De Friese priester Feito Ruardi, oud-pastoor van Oosthem, die na 1594 een voornaam aandeel zou nemen in de organisatie van het calvinisme in Groningen en Drente, stichtte reeds in 1550 een hervormde gemeente in de stad Groningen. De stedelijke overheid duldde de samenkomsten met de grootste rekkelijkheid, maar vaardigde in 1556, blijkbaar van hoger hand daartoe genoopt, een verbod van alle sectarische vergaderingen uit. Dit sloot echter geen minnelijk overleg met de sectariërs uit, getuige de schikking, waarbij het gehucht Helpman als vrijplaats voor calvinistische prediking werd aangewezen. Toch bleef Ruardi te Groningen; in 1557 schreef hij naar Emden, dat hij nog alleen 's nachts in het geheim oefening hield. Het jaar daarop, toen Sonnius in verband met de aanstaande oprichting van een bisdom Groningen hierheen kwam en een strenger toepassing der plakaten dreigde, vluchtte Ruardi naar Emden.

lijk werden toen de kerken en kloosters met gesloten deuren gezuiverd van beelden en altaren. Gewoonlijk wordt deze beeldenstorm in het geheim als wijs geprezen, omdat op deze wijze het 'grauw' belet werd zijn 'euvelmoed' in heiligschennis te luchten. Wijs was inderdaad de verheimelijking; het is alleen wat verwonderlijk, dat de meeste auteurs niet schijnen in te zien, dat de euvelmoed van het grauw niet de beelden, maar de zuiveraars tot object zou gehad hebben. Geen enkele van de samenwerkende factoren, die de beeldenstorm van 1566 teweeggebracht hadden, was in het Groningen van 1594 aanwezig; zeker was de kerk geen vermogend instituut meer. Bij deze gelegenheid redde, naar de overlevering wil, 'een geestelijke dochter' de kostbare monstrans, thans nog in het katholieke gesticht in de Pausgang in gebruik. Menso Alting hield 27 Juli 1594 de eerste calvinistische preek in de Martinikerk; 14 Augustus werd de A-kerk in gebruik genomen. Het blijkt duidelijk, dat bij de overgave van de stad geen zaak zo onmiddellijk ter hand genomen is als de invoering van het protestantisme. De ernst, waarmee deze geschiedde, bewijst het. Ook bleef de ijver volstrekt niet tot de stad beperkt; integendeel: de protestantisering werd te lande veel systematischer ter hand genomen. Dat de provincie maar één stad rijk was, gaf aan de gewestelijke instanties bijna volstreekte almacht over het platteland. Onder de gewestelijke autoriteiten nam de stadhouder Willem Lodewijk, die ook in Friesland de protestantisering als een gewetenszaak had behandeld, de eerste plaats in.

In September werden voor de stad 4 predikanten benoemd, n.l. Joachim Wernerus, Arnoldus Martini Uthusius, Egbertus Sickens Aerarius en Antonius Thomae, van wie ten minste de laatstgenoemde priester was. Tot rector van de Latijnse school werd Ubbo Emmius benoemd, die ook behoorde tot de tegelijk aangestelde ouderlingen. De uitoefening van het katholicisme werd terstond verboden; de priesters mochten in de stad blijven, mits zij beloofden zich van alle bediening te onthouden. Op dezelfde voorwaarde werd hun enige alimentatie toegekend. Door huisbezoek en door dwang op gasthuisbewoners, onderwijzers en ambtenaren werd verder de expansie van de hervormde gemeente bevorderd. De genoemde categorieën werd het bijwonen der preken en het deelnemen aan het avondmaal voorgeschreven. Een van de onder Ubbo Emmius werkzame docenten weigerde met de leerlingen aan het avondmaal deel te nemen en werd daarom ontslagen. De meesters van de z.g. Duitse scholen mochten slechts aanblijven, als zij professie van het protestantisme deden. Drie weigerden en werden afgezet; de 16 anderen legden de geëiste verklaring af. Een van dezen, Allart Tammingha, werd later afgezet, omdat hij zijn leerlingen niet in de hervormde leer opleidde. Aldus was het protestantisme in de stad blijkbaar met weinig moeite georganiseerd.

Bron: Rogier